

OCENA WIEDZY PACJENTEK HOSPITALIZOWANYCH NA ODDZIALE GINEKOLOGICZNO-POŁOŻNICZYM NA TEMAT SZCZEPIEŃ PRZECIWKO HPV

ASSESSMENT OF KNOWLEDGE OF PATIENTS HOSPITALISED IN THE GYNAECOLOGY AND OBSTETRICS DEPARTMENT ABOUT HPV VACCINATION

Małgorzata Aleksandra Podlińska¹, Joanna Gotlib²

¹ Oddział Ginekologiczno-Położniczy
Specjalistyczny Szpital Wojewódzki w Ciechanowie

² Zakład Dydaktyki i Efektów Kształcenia
Warszawski Uniwersytet Medyczny

DOI: <https://doi.org/10.20883/pielpol.2017.24>

STRESZCZENIE

Wstęp i cel pracy. Rak szyjki macicy jest u kobiet drugą co do częstości przyczyną zgonów z powodu chorób onkologicznych. Celem pracy była analiza poziomu wiedzy pacjentek hospitalizowanych na oddziale ginekologiczno-położniczym Specjalistycznego Szpitala Wojewódzkiego w Ciechanowie na temat szczepień przeciwko HPV.

Materiał i metody. W badaniu wzięło udział 100 pacjentek hospitalizowanych na oddziale ginekologiczno-położniczym Specjalistycznego Szpitala Wojewódzkiego w Ciechanowie. Średni wiek respondentek wynosił 31 lat. Największa grupa pacjentek posiadała wykształcenie wyższe i nie wykonywała zawodu związanego z medycyną.

Do przeprowadzenia badań użyto kwestionariusza ankiety, zawierającego 29 pytań zamkniętych oraz 3 pytania metryczkowe. Do analizy uzyskanych wyników wykorzystano metodę statystyki opisowej.

Wyniki. Szczepienia p/HPV są pozytywnie postrzegane przez kobiety. Większość respondentek nie szczepiła się p/HPV, ale widzi potrzebę szczepienia siebie i swoich córek. Na pytanie, co oznacza skrót HPV 79% ankietowanych odpowiedziało poprawnie. Wiedzę na temat szczepień kobiety czerpią głównie z telewizji i Internetu (45%).

Wnioski

1. W badanej grupie kobiet hospitalizowanych na oddziale ginekologiczno-położniczym szczepienia przeciw HPV są pozytywnie postrzegane.
2. Większość respondentek nie wykonywała szczepień p/HPV ze względu na duży koszt szczepionek, ale polecałyby je swoim koleżankom i znajomym.
3. Lekarze rodzinni, ginekolodzy i położne powinni edukować wszystkie kobiety zgłaszające się na wizytę o możliwości szczepień przeciwko HPV.
4. Szczepienia powinny być w zalecanym kalendarzu szczepień, ale każda kobieta sama powinna zdecydować, czy chce się poddać szczepieniu.

SŁOWA KLUCZOWE: wiedza, pacjentki, szczepienia, HPV.

ABSTRACT

Background and aim. Cervical cancer is the second most common cause of death by cancer among women. The study aimed to analyse the level of knowledge of patients hospitalised in the Gynaecology and Obstetrics Department of the Regional Specialist Hospital in Ciechanów about HPV vaccination.

Materials and methods. A total of 100 patients hospitalised in the Gynaecology and Obstetrics Department of the Regional Specialist Hospital in Ciechanów. The mean age of the study population was 31 years. The largest proportion of the study group had a higher education degree and were not engaged in a profession related to medicine. A voluntary and anonymous questionnaire study: 29 closed-ended questions and three demographics questions. Techniques of descriptive statistics were used for analysis.

Results. Women had a positive attitude towards HPV vaccination. Most respondents had not been vaccinated against HPV, but they saw the need to vaccinate themselves and their daughters. 79% of the total responded correctly to the question of what HPV means. Television and the Internet constituted the main sources of knowledge of the respondents about vaccination (45%).

Conclusions

1. Women hospitalised in the Gynaecology and Obstetrics Department had a positive attitude towards HPV vaccination.
2. Most respondents had not been vaccinated against HPV due to high cost of vaccines, but they would recommend it to their friends and colleagues.
3. Family doctors, gynaecologists, and midwives should educate all women reporting for a visit about HPV vaccination.
4. HPV vaccination should be included in the recommended vaccination schedule, but each woman needs to decide on her own whether she wants to be vaccinated.

KEYWORDS: knowledge, patients, vaccination, HPV

Wstęp

Rak szyjki macicy jest u kobiet drugą co do częstości przyczyną zgonów z powodu chorób onkologicznych. Z danych Krajowego Rejestru Nowotworów wynika, że w 2008 roku stwierdzono 3270 zachorowań i 1745 zgonów z powodu tej choroby [1, 2]. Rak szyjki macicy rozwija się bardzo długo, nie dając żadnych objawów ani dolegliwości bólowych. Pierwsze objawy występują zbyt późno, aby leczenie mogło być efektywne [3–6].

Zakażenie wirusem brodawczaka ludzkiego (HPV) jest czynnikiem niezbędnym do rozwoju raka szyjki macicy [3–7]. Zakażenia tym wirusem należą do bardzo częstych infekcji przenoszonych drogą kontaktów seksualnych u ludzi, zwłaszcza młodych. Większość zakażeń wirusem brodawczaka ludzkiego przebiega w sposób bezobjawowy, przemijający i wygasa samoistnie [3–7]. HPV 16 i 18 należą do najczęściej spotykanych na świecie typów wywołujących raka szyjki macicy. Odpowiadają za ponad 70% przypadków tego nowotworu [3–7].

Z przeprowadzonych dotychczas badań wynika, że wiedza kobiet jest na niezadowalającym poziomie. Większość badanych kobiet nie korzysta z wizyt u ginekologa i nie wykonuje regularnie badań cytologicznych. Respondentki wyrażają chęć zaszczepienia siebie lub swoich córek, ale szczepionka jest zbyt kosztowna.

Profesor Harald zur Hausen w 2008 roku otrzymał Nagrodę Nobla w dziedzinie medycyny i fizjologii za odkrycie wirusa brodawczaka ludzkiego. Niemiecki uczyony wykazał, że to właśnie HPV wywołuje raka szyjki macicy, jeden z najczęstszych nowotworów złośliwych u kobiet [3–7]. To właśnie dzięki temu odkryciu możliwe stało się opracowanie szczepionki, która ma zmniejszać ryzyko zachorowania na raka szyjki macicy. Szczepionka jest jednym ze sposobów profilaktyki pierwotnej. Od listopada 2006 roku jest dostępna w Polsce, ale nie jest refundowana przez Narodowy Fundusz Zdrowia [9].

Szansę na całkowite wyleczenie raka szyjki macicy daje wczesne wykrycie nowotworu, które byłoby możliwe, gdyby kobiety regularnie wykonywały badanie cytologiczne. Bardzo ważną rolę odgrywa wiedza posiadana przez kobiety na temat RSM [6–8].

Na poprawienie sytuacji epidemiologicznej mogą mieć wpływ lekarze rodzinni. Działania informacyjno-edukacyjne w zakresie profilaktyki pierwotnej, a także monitorowania badań cytologicznych powinny należeć do priorytetów w codziennej praktyce lekarza rodzinnego. Badaniom przesiewowym w Polsce poddaje się jedynie 12% kobiet [9].

Polskie Towarzystwo Ginekologiczne zaleca szczepienie nastolatek i młodych kobiet przeciwko wirusowi brodawczaka ludzkiego, które spowoduje zmniejszenie

ogólnej liczby zachorowań na RSM od 76% do 96% w ciągu 15-20 lat od momentu rozpoczęcia szczepień [10–12]. Możliwe jest to dzięki zaangażowaniu samorządów lokalnych i finansowaniu szczepionek z własnych środków. Szczepienia te powinny się jednak znaleźć w kalendarzu obowiązkowych szczepień dla dzieci.

Szeroko zakrojona akcja szczepienia ochronnego przeciwko HPV, wdrożona w wielu krajach w ramach programów rządowych, miała na celu doprowadzenie do wyeliminowania zagrożenia występowania raka szyjki macicy. Pomimo zauważalnej tendencji do poprawy sytuacji jednocześnie pojawiły się doniesienia o możliwych powikłaniach będących następstwem zastosowania tego typu szczepienia. W doniesieniach czytamy o pojawieniu się różnych powikłań bólowych i zaburzeń czucia po zastosowaniu szczepionki u młodych kobiet. Ze względu na skutki uboczne szczepionka budzi więc również wiele kontrowersji.

Cel pracy

Celem pracy była analiza poziomu wiedzy pacjentek hospitalizowanych na oddziale ginekologiczno-położniczym Specjalistycznego Szpitala Wojewódzkiego w Ciechanowie na temat szczepień przeciwko HPV.

Materiał i metody

W badaniu wzięto udział 100 pacjentek hospitalizowanych na oddziale ginekologiczno-położniczym Specjalistycznego Szpitala Wojewódzkiego w Ciechanowie. Średni wiek respondentek wynosił 31 lat. Szczegółową charakterystykę badanej grupy pacjentek przedstawiono w tabeli 1.

Tabela 1. Charakterystyka badanej grupy pacjentek
Table 1. Characteristics of the study group of female patients

Cecha/Feature	Procent badanych/ Percent of study participants	
	do 30 lat/ up to 30 years of age	56
Wiek/ Age	31–40 lat/31–40 years of age	23
	41–50 lat/41–50 years of age	10
	powyżej 50 lat/ over 50 years of age	11
Wykształcenie badanych kobiet/ Education	podstawowe/primary	5
	zawodowe/basic vocational	17
	średnie/secondary	33
	wyższe/higher	43
Miejsce pracy badanych kobiet/ Place of employment of study participants	wyższy stopień naukowy/ higher academic degree	2
	wykonuję zawód związany z medycyną/ my job is related to medicine.	8
	wykonuję zawód niezwiązany z medycyną/ my job is not related to medicine.	92

Źródło: opracowanie własne

Source: author's own analysis

Do przeprowadzenia badań użyto kwestionariusza ankiety, zawierającego 29 pytań zamkniętych oraz 3 pytania metryczkowe. Pytania zawarte w kwestionariuszu dotyczyły wiedzy pacjentek na temat szczepień przeciwko wirusowi brodawczaka ludzkiego (HPV). Ankieta miała charakter anonimowy i udział w niej był całkowicie dobrowolny. Do analizy uzyskanych wyników wykorzystano metodę statystyki opisowej.

Wyniki

Na pytanie, co oznacza skrót HPV 79% ankietowanych pacjentek odpowiedziało poprawnie. Tylko 16% ankietowanych kobiet wie, że typy HPV 16 i 18 wywołują raka szyjki macicy, a typy 6 i 11 kłykciny kończyste, natomiast aż 74% kobiet nie posiada wiedzy na ten temat. Tylko 29% ankietowanych pacjentek wie, że szczepienie to stymulacja układu immunologicznego do wytworzenia przeciwciał przeciwko składnikom zawartym w szczepionce. Ponad połowa ankietowanych kobiet nie wie, co szczepionka HPV zawiera w swoim składzie. Większość badanych respondentek wie, że szczepionka przeciwko HPV zgodnie z kalendarzem szczepień ochronnych w Polsce nie jest zaliczana do szczepień obowiązkowych, natomiast 12% uważa, że obowiązkowo szczepione są osoby z grupy wysokiego ryzyka. Tylko 30% ankietowanych kobiet wie, ile wynosi koszt cyklu szczepień przeciwko HPV dla jednej osoby i że nie jest on refundowany przez Narodowy Fundusz Zdrowia. Tylko 33% ankietowanych kobiet wie, że szczepienia profilaktyczne przeciwko HPV zalecane są między 12 a 15 rokiem życia oraz u osób, które nie rozpoczęły jeszcze współżycia seksualnego. Natomiast 16% odpowiedziało, że szczepienia są zalecane dla kobiet po 40 roku życia.

Spośród ankietowanych kobiet 33% odpowiedziało, że powinny zostać zaszczepione przeciwko HPV tylko dziewczęta. Natomiast 13% odpowiedziało, że należy szczepić dziewczęta i chłopców. Ponad 50% ankietowanych kobiet nie wie, czy osoby zakażone mogą się zaszczepić p/HPV. Natomiast 13% uważa, że osoby zakażone mogą się zaszczepić, ponieważ zyskają odporność przeciwko innym typom tego wirusa. Połowa ankietowanych kobiet wiedziała, że są podawane trzy dawki szczepionki w odstępach 0, 2, 6 miesięcy.

Ponad połowa ankietowanych odpowiedziała, że szczepienie stanowi ochronę przed wszystkimi typami nisko onkogennymi HPV. Natomiast prawie 40% odpowiedziało, że stanowi niewielką ochronę przed wszystkimi typami HPV.

Ponad połowa ankietowanych kobiet odpowiedziała, że po wykonaniu pełnego cyklu szczepień wykonanie cytologii jest nadal niezbędne. Kobiety wiedzą na temat szczepień przeciwko HPV czerpią głównie z telewizji, Internetu, gazet, czasopism naukowych, a także od lekarza i położnej. Prawie 80% ankietowanych nie szczepiło się przeciwko HPV, a 11% nie wiedziało, że jest taka szczepionka.

Prawie 40% kobiet biorących udział w badaniu zaszczepiłoby się, gdyby szczepionka była za darmo.

Prawie 75% kobiet nie było informowanych przez lekarza o możliwości zaszczepienia się p/HPV. Tylko 6% było informowanych przez lekarza. Przeważająca część ankietowanych kobiet nie robiła testu na obecność HPV, a prawie 15% nie wiedziało, że jest taki test. Przeważająca większość ankietowanych kobiet wykonuje cytologię raz na rok, tylko 9% nie wykonuje cytologii w ogóle.

Prawie połowa kobiet biorących udział w badaniu uważa, że tylko profilaktyka na szeroką skalę może zmniejszyć liczbę zachorowań na raka szyjki macicy. Natomiast 24% uważa, że szczepienia powinny być w zalecanym kalendarzu szczepień, ale każdy powinien sam zdecydować, czy się zaszczepić czy nie.

Prawie 100% ankietowanych kobiet jest zdania, że szczepienia powinny być refundowane dla wszystkich osób, które chcą się zaszczepić. Prawie 40% ankietowanych uznało, że Polki mają niedostateczną wiedzę na temat szczepień p/HPV, a 30% stwierdziło, że Polki szczepiłyby się, gdyby szczepionka była tańsza.

Ponad połowa ankietowanych kobiet uważa, że nadal zbyt mało informacji dociera do kobiet. Natomiast 31% kobiet uważa, że szczepienie powinno być obowiązkowe, wtedy kobiety byłyby informowane o szczepieniu.

Szczegółowe wyniki dotyczące wiedzy i postaw badanej grupy kobiet wobec HPV przedstawiono w **tabeli 2** oraz **tabeli 3**.

Tabela 2. Wiedza badanej grupy kobiet na temat szczepień p/HPV
Table 2. Knowledge of the study group of women about HPV vaccination

	Pytanie/Question	Procent badanych/ Percent of study participants
Skrót HPV oznacza/ HPV stands for:	wirusa cytomegalii/ cytomegalovirus	3
	retrowirusa/retrovirus	1
	wirusa brodawczaka ludzkiego/human papilloma virus	79
	wirusa opryszczki/herpesvirus	2
	nie wiem/I don't know	15
Wyróżniamy ponad 100 typów HPV. Do najczęściej występujących i powodujących raka szyjki macicy oraz kłykciny kończyste zaliczamy/ There are over 100 HPV types. The following are the most frequent ones that cause cervical cancer and pointed condyloma:	typy 51 i 52 jako przyczyna raka szyjki macicy oraz 6 i 11 jako przyczyna kłykciny kończystych/ types 51 and 52 cause cervical cancer and types 6 and 11 cause pointed condyloma	3
	typy 1 i 2 jako przyczyna raka szyjki macicy oraz 7 i 15 jako przyczyna kłykciny kończystych/ types 1 and 2 cause cervical cancer and types 7 and 15 cause pointed condyloma	2
	typy 16 i 18 jako przyczyna raka szyjki macicy oraz 6 i 11 jako przyczyna kłykciny kończystych/ types 16 and 18 cause cervical cancer and types 6 and 11 cause pointed condyloma	16
	typy 45 i 57 jako przyczyna raka szyjki macicy oraz 89 i 90 jako przyczyna kłykciny kończystych/ types 45 and 57 cause cervical cancer and types 89 and 90 cause pointed condyloma	5
	nie wiem/I don't know	74
Szczepienia przeciwko HPV to/The HPV vaccination	wspomaganie układu immunologicznego poprzez wychwytywanie drobnoustrojów chorobotwórczych i ich eliminacja/supports the immune system by capturing and eliminating pathogenic microorganisms	3
	wspomaganie układu immunologicznego poprzez wprowadzenie do organizmu przeciwciał przeciw konkretnej chorobie/supports the immune system by introducing into the body antibodies against a particular disease	36
	stymulacja układu immunologicznego do wytworzenia przeciwciał przeciw składnikom zawartym w szczepionce/stimulates the immune system to produce antibodies directed against components of the vaccine	29
	wspomaganie układu immunologicznego poprzez likwidację groźnych przeciwciał/supports the immune system by eliminating dangerous antibodies	4
	nie wiem / I don't know	28
Szczepionka przeciwko HPV w swoim składzie zawiera/ The HPV vaccination contains:	małą ilość żywych wirusów, które mają pobudzić układ odpornościowy/a small amount of live virus that is supposed to activate the immune system	12
	gotowe przeciwciała przeciwko HPV/ready-made antibodies against HPV	19
	otoczkę HPV pozbawioną dna/HPV envelope with no DNA	11
	cząsteczki wirusopodobne z uszkodzonym DNA/virus-like particles with damaged DNA	2
	nie wiem/I don't know	56
Szczepionka przeciwko HPV zgodnie z kalendarzem szczepień ochronnych w Polsce zaliczana jest do szczepień obowiązkowych/ According to the Polish preventive vaccination schedule, the HPV vaccination is compulsory.	tak/yes	5
	nie/no	43
	obowiązkowo szczepione są tylko osoby z grupy wysokiego ryzyka/only for persons from high-risk groups	12
	szczepionka istnieje, ale w Polsce nie jest zarejestrowana/there is such a vaccine, but it is not registered in Poland	5
	nie wiem/I don't know	35
Koszt cyklu szczepień przeciwko HPV dla jednej osoby/The HPV vaccination course for one person costs	około 400 zł i jest refundowany przez NFZ/ approximately 400 PLN and is reimbursed by the Polish National Health Fund (NFZ)	3
	około 400 zł i nie jest refundowany przez NFZ/ approximately 400 PLN and is not reimbursed by the Polish National Health Fund (NFZ)	6
	około 1500 zł i jest refundowany przez NFZ/ approximately 1500 PLN and is reimbursed by the Polish National Health Fund (NFZ)	3
	około 1500 zł i nie jest refundowany przez NFZ/ approximately 1500 PLN and is not reimbursed by the Polish National Health Fund (NFZ)	30
	nie wiem/I don't know	58
Populacyjne szczepienia profilaktyczne p/HPV zalecane jest/ Preventive mass vaccination against HPV is recommended	po 40 r.ż./after 40 year of age	16
	po rozpoczęciu współżycia seksualnego/after first sexual intercourse	8
	po pierwszym miesiączkowaniu/after first menstruation	3
	między 12 a 15 r.ż. oraz u osób, które nie rozpoczęły jeszcze współżycia seksualnego/ between 12 and 15 years of age and in persons who have not had sexual intercourse yet	33
	nie wiem/I don't know	40
Kogo można zaszczepić przeciwko HPV?/ Who can be vaccinated against HPV?	tylko dziewczęta/only girls	33
	tylko chłopcy/only boys	2
	tylko dojrzałe kobiety/only mature women	21
	dziewczęta i chłopcy/girls and boys	13
	nie wiem/I don't know	31

	wirus znajduje się w ich organizmie, więc szczepienie już nie jest potrzebne/ <i>vaccination is no longer necessary since the virus is already in their body</i>	12
Czy osoby zakażone HPV mogą się zaszczepić przeciwko temu wirusowi?/ <i>Can persons infected with HPV be vaccinated against this virus?</i>	tak, ponieważ zyskują odporność przeciwko innym typom tego wirusa/ <i>yes, because they become immune to other types of the virus</i>	13
	nie, ponieważ może to nasilić przebieg zakażenia/ <i>no, because this may aggravate the infection</i>	9
	nie, jest to zabronione, ponieważ może spowodować rozwój raka szyjki macicy/ <i>no, this is forbidden since it may cause cervical cancer</i>	8
	nie wiem/ <i>I don't know</i>	58
	dwie dawki szczepionki, druga dawka po roku od pierwszej/ <i>two vaccine doses, the other one is administered one year after the first one</i>	4
Cykl szczepień ochronnych przeciwko HPV obejmuje/ <i>The HPV vaccination course include:</i>	trzy dawki w odstępie 0, 2, 6 miesięcy/ <i>three vaccine doses at intervals of 0, 2 and 6 months</i>	22
	jedną dawkę szczepionki/ <i>one vaccine dose</i>	5
	cztery dawki w odstępie 0, 3, 6, 12/ <i>four vaccine doses at intervals of 0, 3 and 6 i 12 months</i>	7
	nie wiem/ <i>I don't know</i>	62
	doustnie, w postaci płynu do połknięcia/ <i>orally, as a liquid to swallow</i>	4
W jaki sposób należy podawać szczepionki przeciwko HPV?/ <i>How are HPV vaccines administered?</i>	doustnie, w postaci tabletki do połknięcia/ <i>orally, as a tablet to swallow</i>	2
	domięśniowo, w postaci iniekcji/ <i>intramuscularly, as an injection</i>	39
	przez skórę, w postaci plastra przyklejonego na ramię/ <i>percutaneously, as a microneedle patch placed on the arm</i>	1
	nie wiem/ <i>I don't know</i>	54
	w domu, ponieważ jest to szczepienie doustne/ <i>at home, since it is administered orally</i>	1
Gdzie należy poddać się szczepieniu?/ <i>Where can the vaccine be administered?</i>	szczepienie może wykonać jakakolwiek osoba z bliskiego otoczenia, gdziekolwiek/ <i>the vaccine may be administered anywhere by a close relative</i>	1
	w gabinecie szczepień/zabiegowym, gdzie szczepienie przeprowadzi wykwalifikowana kadra według procedur medycznych/ <i>in a vaccination / treatment room by qualified staff according to medical procedures</i>	58
	nie ma określonego miejsca, każdy wybiera je według własnego uznania/ potrzeb/ możliwości. niezbędne jest tylko, aby szczepienie było wykonane z zachowaniem zasad aseptyki i antyseptyki/ <i>no particular place is specified, each person may choose a place at their own discretion/ according to their needs / capabilities; it is merely necessary that the vaccine is administered under aseptic and antiseptic conditions.</i>	2
	nie wiem/ <i>I don't know</i>	38
	daje 100% ochronę przed wszystkimi typami HPV/ <i>it provides 100% protection against all types of HPV</i>	4
Na ile jest skuteczne szczepienie p/ HPV?/ <i>How effective is the HPV vaccine?</i>	stanowi niewielką ochronę przed wszystkimi typami HPV/ <i>it provides little protection against all types of HPV</i>	36
	stanowi ochronę przed najczęściej występującymi onkogenymi typami HPV/ <i>it protects against the most frequent oncogenic HPV types</i>	4
	daje 100% ochronę przed wszystkimi nisko onkogenymi typami wirusa HPV/ <i>it provides 100% protection against all weakly oncogenic HPV types</i>	51
	nie wiem/ <i>I don't know</i>	5
	tak, szczepienie daje 100% ochronę i nie trzeba się już badać/ <i>yes, vaccination provides 100% protection and examinations are no longer necessary</i>	3
Czy wykonanie pełnego cyklu szczepień zwalnia z obowiązku przeprowadzenia badań cytologicznych?/ <i>Does a full HPV vaccination series relieve you from carrying out cytological examination?</i>	tak, nawet niepełny cykl szczepienia zwalnia z obowiązku wykonywania cytologii/ <i>yes, even an incomplete course of vaccination relieves you from carrying out cytological examination</i>	2
	nie, regularne wykonywanie cytologii jest nadal niezbędne/ <i>no, regular cytological examinations are still necessary</i>	59
	nie, należy nadal wykonywać cytologię, tylko można to robić rzadziej/ <i>no, it is still recommended to perform a cytological examination but you can do it less often</i>	12
	nie wiem/ <i>I don't know</i>	24

Źródło: opracowanie własne
Source: author's own analysis

Tabela 3. Postawy badanej grupy kobiet wobec szczepień p/HPV
Table 3. Attitudes of the study group of women towards HPV vaccination

	Pytanie/Question	Procent badanych/ Percent of study participants
Skąd czerpiesz wiedzę na temat szczepień p/HPV? What is the source of your knowledge about the HPV vaccination?	podczas wykonywania pracy zawodowej/my work	3
	z zajęć na uczelni, kursów, szkoleń/university classes, courses, and trainings	5
	z gazet, czasopism naukowych/newspapers, scientific journals	28
	z telewizji, Internetu/television, Internet	45
	od lekarza, położnej/doctor, midwife	19
Czy szczepiłaś się przeciwko HPV? Have you been vaccinated against HPV?	tak/yes	4
	nie/no	75
	nie wiedziałam, że jest taka szczepionka/I haven't known that there is such a vaccine	11
Kiedy wykonane było szczepienie? When were you vaccinated?	chciałam się zaszczepić, ale były ku temu przeciwwskazania/I wanted to be vaccinated but there were certain contraindications	4
	nie pamiętam/I don't remember	6
	około 5 lat temu/approximately 5 years ago	1
	około 3 lata temu/approximately 3 years ago	2
Czy chciałabyś się poddać szczepieniu przeciwko HPV? Would you like to be vaccinated against HPV?	około rok temu/approximately one year ago	3
	nie pamiętam/I don't remember	7
	nie dotyczy/does not concern	87
	zdecydowanie tak, nawet gdybym musiała za nie zapłacić/strongly yes, even if I had to pay for this	17
	tak, ale tylko w przypadku, gdyby było za darmo/yes, but only if it was free of charge	40
Czy Twój lekarz informował Cię o możliwości zaszczepienia? Were you informed by your doctor about the possibility of vaccinating?	nie, uważam, że w moim przypadku nie ma takiej potrzeby/no, I don't think it is necessary in my case	19
	nie, z różnych powodów/no, for various reasons	4
	nie wiem/I don't know	20
	tak/yes	6
Czy robiłaś test na obecność HPV? Have you ever done an HPV test?	nie, nie informował, ale widziałam w jego gabinecie / przychodni plakat z taką informacją/ no, but I saw a poster with such information in my doctor's office / clinic	8
	nie chodzę do lekarza/I don't visit a doctor	7
	nie pamiętam/I don't remember	5
	tak, raz robiłam/yes, once	5
Jak często wykonujesz cytologię? How often do you do cytology?	tak, robiłam kilkakrotnie/yes, several times	3
	nie/no	76
	nie, bo nie wiedziałam, że jest taki test/ no, because I did not know there is such a test	13
	nie pamiętam/I don't remember	4
Czy Twoje koleżanki szczepiły się przeciwko HPV? Have your friends been vaccinated against HPV?	wcale/never	9
	średnio raz na rok/usually once a year	68
	średni raz na 3 lata/usually once every three years	10
	średnio raz na 5 lat/usually once every five years	7
	nie pamiętam/I don't remember	4
Czy namawiałabyś swoje koleżanki, aby się zaszczepiły przeciwko HPV? Would you advise your friends to get HPV vaccination?	tak/yes	5
	chyba tak/rather yes	6
	nie/no	28
	chyba nie / rather not	18
Czy namawiałabyś swoje koleżanki, aby się zaszczepiły przeciwko HPV? Would you advise your friends to get HPV vaccination?	nie wiem / I don't know	43
	tak / yes	23
	powiedziałabym o takiej możliwości, ale bym nie namawiała/ I would tell them about such a possibility but I would not urge them	33
	nie/no	19
Jakie jest Twoje zdanie na temat szczepień przeciwko HPV? What is your opinion on the HPV vaccination?	odradzałabym im szczepienie/ I would advise them not to get the HPV vaccination	4
	nie wiem/I don't know	21
	jest to moda wykreowana przez media i prasę/it is just a trend developed by media	2
	służy to tylko firmom farmaceutycznym, które chcą zarobić jak najwięcej pieniędzy/ it only serves pharmaceutical companies who want to make as much money as possible	2
	jest to konieczne, ponieważ nadal zbyt dużo kobiet w Polsce umiera na raka szyjki macicy/it is necessary because still too many women in Poland die of cervical cancer	46
Czy chciałabyś się poddać szczepieniu przeciwko HPV? Would you like to be vaccinated against HPV?	szczepienie to nie jest niezbędne, ale skoro je wynaleziono, to warto się zaszczepić/this vaccination is not crucial but, since it was discovered, it is worth being vaccinated	14
	nie mam zdania na ten temat/ I have no opinion on this matter.	36

Czy uważasz za słuszne, aby szczepienia przeciwko HPV znajdowały się w obowiązkowym kalendarzu szczepień? <i>In your opinion, should the HPV vaccination be included in the compulsory vaccination schedule?</i>	tak, tylko profilaktyka na szeroką skalę może zmniejszyć liczbę zachorowań na raka szyjki macicy/ <i>yes, only large-scale prevention may reduce the incidence of cervical cancer</i>	46
	tak, ponieważ w innych krajach tak jest/ <i>yes, because it is so in other countries</i>	8
	nie, to szczepienie w ogóle nie jest potrzebne/ <i>no, this vaccination is not necessary at all</i>	6
	powinny być w zalecanym kalendarzu szczepień – każdy powinien sam decydować, czy się zaszczepić czy nie/ <i>it should be included in the recommended vaccination schedule; everybody should decide on their own whether to get vaccinated or not</i>	24
Czy uważasz, że szczepienia przeciwko HPV powinny być refundowane? <i>In your opinion, should the HPV vaccination be reimbursed?</i>	nie wiem/ <i>don't know</i>	16
	tak, dla wszystkich osób, które chcą się zaszczepić/ <i>yes, for every person who wants to be vaccinated</i>	84
	tak, ale tylko dla najuboższych/ <i>yes, but only for the poorest</i>	4
	nie, NFZ nie stać na takie wydatki/ <i>no, the Polish National Health Fund cannot afford this</i>	2
Jak myślisz, czy Polki szczepią się przeciwko HPV? <i>In your opinion, do Polish women get vaccinated against HPV?</i>	nie ma takiej potrzeby/ <i>there is no such need</i>	4
	nie wiem/ <i>don't know</i>	6
	myślę, że ponad 5% Polek się szczepi/ <i>I believe that over 5% of Polish women take the vaccine</i>	14
	myślę, że ponad 50% Polek się szczepi/ <i>I believe that over 50% of Polish women take the vaccine</i>	5
Czy uważasz, że informacje o szczepieniach przeciwko HPV są wystarczająco dostępne dla przeciętnych kobiet? <i>In your opinion, is information on the HPV vaccination accessible enough for average women?</i>	myślę, że Polki szczepiłyby się, gdyby szczepionka była tańsza/ <i>I believe that Polish women would take the vaccine if it was cheaper</i>	30
	myślę, że Polki mają niedostateczną wiedzę na temat szczepień/ <i>I believe that Polish women have insufficient knowledge of vaccination</i>	38
	nie wiem/ <i>don't know</i>	13
	uważam, że są łatwo dostępne dla przeciętnych kobiet/ <i>I think that such information is easily available for average women</i>	4
Czy uważasz, że informacje o szczepieniach przeciwko HPV są wystarczająco dostępne dla przeciętnych kobiet? <i>In your opinion, is information on the HPV vaccination accessible enough for average women?</i>	uważam, że nadal zbyt mało informacji dociera do przeciętnych kobiet/ <i>I think that still too little information reaches average women</i>	62
	przekazywanych informacji jest bardzo dużo, tylko kobiety się nimi nie interesują/ <i>there is a lot of information but women are not interested</i>	8
	informacji jest zbyt dużo i nie są zrozumiałe dla przeciętnych kobiet/ <i>there is too much information and it is difficult to understand for an average woman</i>	8
	nie wiem/ <i>don't know</i>	18
Jak uważasz, co jeszcze można zrobić, aby informacje o szczepieniach przeciwko HPV trafiły do jeszcze szerszej grupy osób? <i>In your opinion, what else can be done to make sure that information on the HPV vaccination reaches a wider range of persons?</i>	lekarze rodzinni, ginekolodzy, położne powinni edukować w danej dziedzinie pacjentki przychodzące do nich na wizyty/ <i>family doctors, gynaecologists, and midwives should educate their patients in this issue</i>	42
	plakaty dotyczące profilaktyki raka szyjki macicy powinny być rozwieszane we wszystkich dostępnych miejscach/ <i>posters on cervical cancer prevention should be hung in all available places</i>	12
	szczepienie powinno być obowiązkowe, wtedy kobiety byłyby informowane o szczepieniu/ <i>the vaccination should be compulsory and thus women would be informed about it</i>	31
	programy profilaktyki raka szyjki macicy są szeroko rozwinięte i nic więcej nie da się już zrobić/ <i>cervical cancer prevention programmes are highly developed and nothing else can be done</i>	2
	nie wiem/ <i>don't know</i>	13

Źródło: opracowanie własne
Source: author's own analysis

Dyskusja

W dostępnym piśmiennictwie odnaleziono publikacje na temat znajomości szczepień przeciwko HPV wśród kobiet w różnym wieku [13–27].

Nitsch-Osuch i wsp. przeprowadzili badania wśród personelu medycznego jednego z centrów medycznych w Warszawie na temat postrzegania i wykonywania szczepień przeciwko HPV [18]. 75% uważa stan swojej wiedzy na temat szczepionki za wystarczający. Natomiast jako główne źródło wiedzy o szczepieniu przeciw HPV deklarowano fachową prasę i lekarza ginekologa. 28% respondentów przyznało, że otrzymało co najmniej jedną dawkę szczepionki, 72% nie planuje szczepienia, a 74% wykonałoby szczepienie, gdyby szczepionka była bezpłatna. 74% ankietowanych uważało szczepionkę za bezpieczną i uważa, że szczepienie przeciw HPV powinno zostać wpisane do kalendarza szczepień. 79% respondentów poleca szczepionkę swoim pacjentom [18].

Waśkow i wsp. w 2009 roku zbadali poziom wiedzy na temat HPV oraz postawę 100 kobiet i 60 mężczyzn [19]. 81% kobiet i 53% mężczyzn deklaruje, że wie, czym jest HPV. Większość ankietowanych kobiet nie miała wykonanego testu na obecność HPV. 74% respondentek wie, że istnieje szczepionka przeciw HPV, lecz tylko 2% z niej skorzystało. 69% kobiet i 36% mężczyzn deklaruje, że wie, jakie genotypy HPV wywołują zmiany w obrębie narządów płciowych. 29% kobiet i 15% mężczyzn deklaruje, że wiedzę na temat HPV czerpie z telewizji, natomiast z prasy 25% kobiet i 10% mężczyzn, a od lekarza 8% respondentek i 10% respondentów [19].

Z badań przeprowadzonych w 2009 roku przez Katarzynę Pasalską-Niewęglowską [20] na temat szczepień ochronnych przeciw HPV i wiedzy pacjentek wynika, że głównym źródłem wiedzy respondentek o możliwości zaszczepienia się przeciwko HPV i o zagrożeniu rakiem szyjki macicy są media. Tylko w 1% był to lekarz lub pielęgniarka. 92% ankietowanych pacjentek chciałoby zaszczepić siebie lub swoje dziecko przeciw HPV, gdyby szczepionka była o wiele tańsza niż obecnie [20].

Piskorz i wsp. w Akademii Patofizjologii Szyjki Macicy w Poznaniu zbadali opinię na temat profilaktyki i wczesnego wykrywania raka szyjki macicy wśród 150 kobiet z województwa wielkopolskiego [21]. Ponad połowa respondentek (53%) uważa swoją wiedzę za dobrą, a 29% za bardzo dobrą. 68% kobiet zna czynniki ryzyka rozwoju raka szyjki macicy. Prawie 100% kobiet wie, że regularne wykonywanie badań cytologicznych wpływa na wczesne wykrywanie raka szyjki macicy. 80% ankietowanych wykonuje regularnie badania cytologiczne. Z przeprowadzonych badań wynika, że respondentki

uczestniczące w Ogólnopolskim Programie Profilaktyki Raka Szyjki Macicy mają świadomość potrzeby zgłaszania się do lekarza na badanie ginekologiczne i wykonanie wymazu cytologicznego. Swoją wiedzę czerpią głównie z czasopism naukowych (71%) i czasopism kobiecych (57%), z telewizji i radia (39%). Posiadają na ten temat odpowiednią wiedzę, ale istnieje potrzeba szerszego propagowania informacji na temat profilaktyki i wczesnego wykrywania raka szyjki macicy, zwłaszcza u kobiet, które nie wykonują regularnie badań cytologicznych [21].

Badania Kowalczyk-Amico i wsp. przeprowadzone w 2010 roku wśród gimnazjalistek i ich rodziców wykazały słaby poziom wiedzy na temat HPV. Tylko 30% dziewczynek słyszało o HPV. Natomiast o możliwości zaszczepienia się przeciw HPV tylko 1,6% słyszało od lekarza rodzinnego i 0,55% od ginekologa. Ponad 70% respondentek chciałoby się zaszczepić, gdyby szczepionka była bezpłatna [22].

PENTOR Research International S.A. w styczniu 2008 roku na zlecenie Towarzystwa Rozwoju Rodziny przeprowadził badania na reprezentatywnej grupie Polaków w wieku powyżej 15 lat. Badania przeprowadzono w 200 wybranych losowo rejonach badawczych, a w każdym z nich przeprowadzono 5 wywiadów. Według raportu 92% Polaków uważa, że szczepienia przeciw HPV powinny być refundowane przez NFZ. Natomiast 75% twierdzi, że koszt szczepień p/HPV powinien być całkowicie pokrywany z budżetu państwa. 12% respondentów deklaruje, że szczepienia powinny być w 80–99% refundowane przez NFZ, a kolejne 12%, że w 50–79%. Z przeprowadzonych badań wynika, że 33% ankietowanych kobiet w ciągu ostatniego roku miało wykonaną cytologię, natomiast 22% nie robiło tego badania nigdy.

Badania przeprowadzone przez Krajewską i wsp. w grudniu 2008 roku na temat stanu wiedzy i zachowań zdrowotnych mieszkanki Sejnu odnośnie profilaktyki raka szyjki macicy objęły 50 pacjentek w przedziale wiekowym 20–70 lat [23]. Z badań tych, przeprowadzonych na oddziale wewnętrznym samodzielnego publicznego ZOZ w Sejnach można wnioskować, że ponad połowa respondentek nigdy nie miała wykonanego badania cytologicznego, pomimo znajomości zaleceń co do wykonywania tych badań. Kobiety najczęściej tłumaczyły się brakiem dolegliwości ze strony narządu rodowego. Głównym źródłem wiedzy o konieczności wykonywania cytologii są pracownicy służby zdrowia. Respondentki odczuwają niedosyt wiedzy na temat profilaktyki RSM [23].

W badaniach Kozakiewicz B. i wsp. przeprowadzonych w 2005 i 2006 roku wśród 126 mieszkanki War-

szawy oceniono stan wiedzy kobiet o potrzebie wykonywania badania cytologicznego [24]. Z badań wynika, że 78% ankietowanych wie, po co wykonuje się badanie, ale mimo to 28% z nich nie zgłosiło się do lekarza. Połowa kobiet na badanie cytologiczne została skierowana przez lekarza ginekologa, a 29% kobiet wykonało cytologię z własnej inicjatywy. Żadna z respondentek nie była badana w ramach profilaktycznych badań przesiewowych [24]. Malarewicz i Szymkiewicz zbadali wiedzę kobiet o roli cytologii i kolposkopii w profilaktyce RSM [25]. Badania przeprowadzono u 2100 kobiet powyżej 18 roku życia, które po raz pierwszy zgłosiły się do poradni ginekologicznej. Badania prowadzono w okresie dwóch lat (2006, 2007). Zgłaszającym się do poradni kobietom zadawano pytania odnośnie profilaktyki RSM, rodzajów badań profilaktycznych, jakie wykonuje lekarz ginekolog. Pytano też, na czym polega badanie cytologiczne i skąd się je pobiera, a także na czym polega badanie kolposkopowe. 1950 spośród 2100 respondentek (93%) odpowiedziało, że wie, co to jest profilaktyka raka, 150 (7%) natomiast słyszało o czymś takim, jak profilaktyka, ale nie wie, co termin ten oznacza. O tym, że badanie cytologiczne wykonuje się w ramach profilaktyki RSM, wiedziało 1800 spośród 1950 kobiet, 150 (7%) nie wiedziało o tym. Żadna z respondentek nie znała terminu „kolposkopia”. Na pytanie, na czym polega badanie cytologiczne, na 1800 kobiet odpowiedziało poprawnie 950 (53%) [25].

Reksa i wsp. zbadali stan wiedzy na temat badania cytologicznego i częstości jego wykonywania [26]. Badaniem objęto 234 osoby, wiek ankietowanych mieścił się w granicach 19–76 lat. Z badań wynika, że ponad połowa respondentek odbyła wizytę u ginekologa, ale tylko 47% miało pobrany wymaz cytologiczny. 1/3 kobiet nie chodzi regularnie do lekarza, a 8% nie miało nigdy wykonanego badania cytologicznego [26].

W badaniach przeprowadzonych przez Bińkowską i Dębskiego na temat profilaktyki RSM w populacji kobiet polskich w wieku od 45–54 lat wzięło udział 1083 kobiet [27]. Badania przeprowadzono w kwietniu 2004 roku. Z badań wynika, że tylko 58% kobiet miało wykonane badanie cytologiczne w ostatnich trzech latach. W 72% były to mieszkanki dużych miast, a w ponad 80% kobiety stosujące hormonalną terapię zastępczą. Prawie co czwarta kobieta (24%) nie miała wykonane badania cytologicznego przez ponad dziesięć lat, a były takie kobiety, które nie wykonały go nigdy. Regularnym badaniom cytologicznym szyjki macicy poddawało się 30% kobiet (raz na 12–18 miesięcy). Większość tych badań, bo aż 82%, było wykonywanych bezpłatnie [27].

Wnioski

1. W badanej grupie kobiet, hospitalizowanych na oddziale ginekologiczno-położniczym, szczepienia przeciw HPV są pozytywnie postrzegane.
2. Większość respondentek nie wykonywała szczepień p/HPV ze względu na duży koszt szczepionek, ale polecałyby je swoim koleżankom i znajomym.
3. Lekarze rodzinni, ginekolodzy i położne powinni edukować wszystkie kobiety zgłaszające się na wizytę o możliwości szczepień przeciwko HPV.
4. Szczepienia powinny być w zalecanym kalendarzu szczepień, ale każda kobieta sama powinna zdecydować, czy chce się poddać szczepieniu.

Piśmiennictwo

1. Krajowy Rejestr Nowotworów. Raport „Liczba zachorowań na nowotwór złośliwy szyjki macicy w podziale na grupy wiekowe dla kobiet w roku 2008”. Polska, 2009.
2. Krajowy Rejestr Nowotworów. Raport „Liczba zgonów na nowotwór złośliwy szyjki macicy w podziale na grupy wiekowe dla kobiet w roku 2008”, Polska, 2009.
3. Majewski S, Sikorski M. Szczepienia przeciw HPV. Profilaktyka raka szyjki macicy i innych zmian związanych z zakażeniami HPV. Lublin: Wyd. Czelej; 2006.
4. Hirnle L. Zakażenia wirusami HPV – problem medyczny i społeczny. *Ginekol Prakt* 2009; 4: 8–12.
5. Kamer-Bartosńska A. Rola wirusa HPV w ginekologii. *Klin Pediatr* 2008; 1: 21–25.
6. Majewski S, Sikorski M. Przełom w pierwotnej profilaktyce raka szyjki macicy i innych zmian związanych z zakażeniami HPV. *Przew Lek* 2007; 2: 108–113.
7. Nowak-Markwitz E. Zakażenie wirusem brodawczaka ludzkiego (HPV) a rak szyjki macicy. *Zakażenia* 2009; 1: 92–96.
8. Nawarra-Karowicz D, Kowalska-Koperek U, Olszak A, Karowicz-Bilińska A. Ocena częstości zakażenia wirusem brodawczaka ludzkiego (HPV) oraz jego typów w populacji miejskiej i wiejskiej. *Prz Ginekol Położ* 2007; 7 (2): 61–68.
9. Majewski S. Dlaczego szczepionka „przeciw rakowi”? *Prz Ginekol Położ* 2007; 7(3): 91–97.
10. Krasnodębski J, Dawid P, Chudyba R. Współczesne sposoby profilaktyki raka szyjki macicy. *Ginekol Prakt* 2007; 2: 11–13.
11. Majewski S, Sikorski M. Rekomendacje Polskiego Towarzystwa Profilaktyki Zakażeń HPV (PTPZ- HPV) dotyczące stosowania profilaktycznych szczepionek przeciw HPV. *Prz Ginekol Położ* 2007; 7 (4–6): 139–143.
12. Sikorski M. Ekonomiczne aspekty populacyjnych szczepień profilaktycznych przeciw HPV. *Prz Ginekol Położ* 2008; 8 (3–4): 73–79.
13. Majewski S. Szczepienia przeciw genitalnym typom wirusa brodawczaka ludzkiego (HPV) w profilaktyce raka szyjki macicy i innych nowotworów. *Standardy Medyczne. Pediatr* 2011; 8: 270–275.
14. Miśta S, Kurowska M, Włodarczak A. Szczepionki przeciwko zakażeniom wirusem HPV dla nastolatek – przełom w profilaktyce raka szyjki macicy. *Klin Pediatr* 2009; 2: 251–258.
15. Rekomendacje zespołu ekspertów Polskiego Towarzystwa Ginekologicznego dotyczące szczepienia przeciwko zakażeniom HPV. *Polskie Towarzystwo Ginekologiczne. Ginekol Dypl* 2009; 9: 116–124.

16. Majewski S. Szczepienia przeciw HPV – wybrane aspekty medyczne. *Prz Ginekol Położ* 2008; 8 (1): 1–6.
17. Spaczyński M, Kotarski J, Nowak-Markwitz E. Postępowanie w przypadku nieprawidłowego wyniku przesiewowego badania cytologicznego. Rekomendacje Centralnego Ośrodka Koordynującego Populacyjny Program Profilaktyki i Wczesnego Wykrywania Raka Szyjki Macicy, Polskiego Towarzystwa Ginekologicznego, Polskiego Towarzystwa Patologów i Polskiego Towarzystwa Kolposkopii i Patofizjologii Szyjki Macicy, Warszawa, 2008.
18. Nitsch-Osuch A, Sajewicz M, Topczewska-Cabanek A, Życkińska K, Wardyn K. Postrzeganie i wykonawstwo szczepień przeciwko HPV wśród personelu medycznego. *Fam Med Primary Care Rev* 2010; 12 (2): 297–300.
19. Waśkow M, Sawicka M, Hebel K, Przebinda J. Postawy społeczeństwa wobec konsekwencji zakażeń wirusem HPV. *Nowa Med* 2009; 4: 187–192.
20. Pasalska-Niewęglowska K. Szczepienia ochronne przeciw HPV a wiedza pacjentek. *Fam Med Primary Care Rev* 2009; 11 (3): 456–457.
21. Piskorz M. i wsp. Wiedza na temat profilaktyki raka szyjki macicy kobiet uczestniczących w ogólnopolskim Programie Profilaktyki Raka Szyjki Macicy. *Prz Ginekol Położ* 2005; 5 (3): 141–143.
22. Kowalczyk-Amico i wsp. Świadomość gimnazjalistek i ich rodziców na temat szczepień przeciwko HPV. *Zdr Publ* 2010; 120 (3): 228–233.
23. Krajewska M, Owłasiuk A, Litwiejko A. Stan wiedzy i zachowania zdrowotne mieszkank Sejn odnośnie do profilaktyki raka szyjki macicy. *Probl Med Rodz* 2010; 12 (1): 20–28.
24. Kozakiewicz B, Chądzyńska M, Dmoch-Gajzlerska E. Stan wiedzy warszawianek o potrzebie wykonywania badania cytologicznego. *Położ Nauka Prakt* 2008; 3: 7–13.
25. Malarewicz A, Szymkiewicz J. Wiedza kobiet o roli cytologii i kolposkopii w profilaktyce raka szyjki macicy. *Prz Ginekol Położ* 2007; 7 (4/6): 149–152.
26. Reksa D. i wsp. Rak szyjki macicy – profilaktyka a świadomość społeczną. *Fam Med. Primary Care Rev* 2006; 8 (3): 740–742.
27. Bińkowska M, Dębski R. Profilaktyka raka szyjki macicy w populacji kobiet polskich w wieku od 45 do 54 lat. *Ginekol Pol* 2005; 76 (11): 863–870.

Artykuł przyjęty do redakcji: 01.04.2016

Artykuł przyjęty do publikacji: 07.07.2016

Źródło finansowania: Praca nie jest finansowana z żadnego źródła.

Konflikt interesów: Autorzy deklarują brak konfliktu interesów.

Adres do korespondencji:

Joanna Gottlib
ul. Żwirki i Wigury 61
02-091 Warszawa
tel.: 22 5720 490, fax: 22 5720 491
e-mail: joanna.gottlib@wum.edu.pl
Zakład Dydaktyki i Efektów Kształcenia
Warszawski Uniwersytet Medyczny